دکتۆر مارف عومەر گوڵ

پۆلێن کردنی تاوانەکانی ئەنفال بە پێی جۆرەکانی جینۆساید

بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ی.ن. ك)

بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری

زنجیرەی کتێبی بیر

1-سەیدقوتبو تیۆریی تەکفیرکردنی کۆمەڵو دەوڵەت.
2-سەرەتایەك بۆ تێگەیشتن لەچەمکی هاوولاتیبون.
3-چەمکی بیرۆکەی دەوڵەت لەجوگرافیای سیاسیدا.
4-ناسیۆنالیزمو کەمینەکان لەسیاسەتی نێودەوڵەتان دا.
5-بەراورد لەنێوان رژێمە فدرالەکاندا.
6-لەپێناوی دیموکراتیزەکردنی حوکم لەعیراق دا.
7-فیدرالیزمو ئۆتۆنۆمی (لێکۆڵێنەوەیەکی بەراوردکار).
8-شۆڕشی ئۆکتۆبەرو چارەنوسی چەند گەلێکی خۆرهەلات.
9-پشتیوانانی ئیسلام لەکوردستاندا لقێكو پێگەیەك بۆ ڕێکخراوی قاعیدە.
10-ئیسلامی سیاسی لەزەبروزەنگەوە بۆ بەخۆداچونەوە.
11-ئێزدییەکان لەمێژوی نەتەوەکەیان دا
12-پوکانەوەی دەوڵەتی کەمایەتی

زنجیرەی لێکۆڵێنەوە

1-سروشتی یاسایی بڕیاری 688و چۆنێتیی کاراکردنی.
2-ڕێکخستن یەکێکە لەبنەماکانی چالاکیی حزبی.
3-ئاینو تایفە ئاینییەکان لەکوردستان.

السلسلة العربية

1-كركوك المدينة الضاحكة بالنار والنور.
2-لمحات من تاريخ اذاعة صوت شعب كردستان.

پێشەکی:

کە باس لەئەنفال دەکەین، بەتەواویی پرۆسەی فەوتاندنێکی سەراپاگیریی خەڵکی کوردستان‌و وێرانکردنی سەرانسەری نیشتیمانەکەی دێتە بەرچاو، هەربۆیە مەبەستمانە ڕوونی بکەینەوە چۆن دەتوانین تاوانەکانی زنجیرە هێرشی ئەنفال بەگوێرەی جۆرەکانی تاوانی جینۆساید دیاری بکەین. ئەنفال کە سوپای عیراق ساڵی 1988 ئەنجامی‌دا کارەساتێکی گەورە بوو نەك لەمێژووی کوردا بەڵکو لەمێژووی مرۆڤایەتی‌دا، چونکە ئەو تاوانانە بەهەموو مانایەکەوە تاوانی نێونەتەوەیین، بۆیە لێرەدا هەوڵ دەدەین، تاوانەکانی ئەنفالەکان وەکو تاوانی جینۆساید دیاری بکەین.

بۆ پۆلێن کردنی تاوانەکانی ئەنفال بەگوێرەی خەسڵەت‌و جۆرەکانی جینۆساید دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە ئەو سیاسەتەی حکومەتی عیراق لەدژی گەلی کورد بەکاری هێناوە سیاسەتی جینۆسایدە.

جیاوازیی ئەم لێکۆڵینەوەیەی ئێمەش لەگەڵ ئەو بابەتانەی کەپێشتر نووسراون ئەوەیە کە ڕێبازی لێکۆڵینەوەی زانستی بەکاردەهێنین بۆ شیکردنەوەو گەیشتنە ئەنجام هەروەها ئەم لێکۆڵینەوەیە جۆری تاوانەکانی ئەنفال بەگوێرەی جۆرەکانی تاوانی‌جینۆساید دیاری دەکات.

بۆ پۆلێنکردنی تاوانەکانی ئەنفال لەگەڵ جۆرەکانی جینۆسایددا، دوو ڕێگامان گرتۆتە بەر:

1. لایەنی تیۆری تاوانی جینۆساید وەکو تاوانێکی دڕندانە لەدژی مرۆڤایەتی بەگوێرەی یاسای نێودەوڵەتان.
2. لایەنی پراکتیکی تاوانەکانی ئەنفال.

بۆ ئەوەی تەوەرەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە لەڕووی زانستیەوە تەواوکەری یەکتری بن بەم جۆرە دابەشمان کردووە:

بەشی یەکەم: مانای جینۆسایدو ئەنفال.

بەشی دووەم: جۆرەکانی جینۆسایدو تاوانەکانی ئەنفال.

بەشی سێیەم: ئەنفال‌و پەیماننامەی بەربەند کردنی تاوانی جینۆسایدو سزاخستنە سەر تاوان کارانی.

بۆگەیشتنە ئەنجامیش چ لەڕووی پراکتیکی تاوانەکانی ئەنفال‌و چ لەڕوی تیۆریەوە دەربارەی جینۆساید، پشتمان بەو سەرچاوانە بەستووە کە باوەڕپێکراون‌و دەیانکەینە بناغەی زانستی لێکۆڵینەوەکە.

بەشی یەکەم

جینۆسایدو ئەنفال

جینۆساید تاوانێکی دڕندانەیە لەدژی مرۆڤایەتی، بۆیە وەکو تاوانێکی نێونەتەوەیی لەیاسای نێودەوڵەتاندا بەمانای فەوتاندنی بەشێکی یا سەرجەم کۆمەڵە مرۆڤێکی دیاریکراوە[1] .

فەوتاندنی هەر کۆمەڵە مرۆڤێك ئەگەر بەشێکیشی بێت‌و لەهەر جێگایەکی دونیا بێ، ئەوا دەبێتە تاوان لەدژی سەرجەم مرۆڤایەتی.

چونکە هەر کۆمەڵە مرۆڤێك بەداب‌و نەریت، کەلتوور، مێژوو، زمان‌و شارستانیەتی خۆی پێوەندی بە بەشەکانی تری مرۆڤایەتیەوە هەیەو لەدان‌و ستاندنێکی بەردەوامدایە.

یەکەمجار ساڵی 1933 رافیل لیمکین Raphal Lemkin لە کۆنفرانسێکدا لەمەدرید وشەی جینۆسایدی بەکارهێناوەو ساڵی 1944 بەنوسین تۆماری کردوە کە بەمانای فەوتاندنی رەگەز دێت[2] .

جا ئەو فەوتاندنە چەند جۆرێکی هەیە (وەکو لەبەشی دووەمی ئەم باسەدایە). ئەو فەوتاندنە هیچ کەسێك وەکو یەکێکی دیاریکراو ناگرێتەوە، بەڵکو لەبەر ئەوەی سەر بەو کۆمەڵە مرۆڤەیە کە دەستنیشان کراوە بۆ فەوتاندن. بەگوێرەی بیروڕای لیمکین تاوانی جینۆساید کۆمەڵە کارێکە بەمەبەستی تێکدانی بنەما سەرەکیەکانی ژیانی کۆمەڵێکی نیشتمانی تاکو بفەوتێندرێن، ئەویش بەتێکدانی دەزگای سیاسی، کۆمەڵایەتی، کەلتوری‌و زمان، ئابوری‌و هەستی نیشتمانی‌و ئاینی[3] .

کەواتە، جینۆساید تاوانێکە بەپلان‌و نەخشەی جۆراوجۆرو درێژخایەن ئەنجام دەدرێت، ئەمەش سەرباری فەوتاندنی راستەوخۆی خەڵکی، پێکهێنانی هەل‌و مەرجێکی سەختی دەوێ تاکو تاکەکانی ئەو کۆمەڵە مرۆڤەی کە ئامانجی تاوانەکەیە لەمردنێکی لەسەرخۆدابن هەتا یەکێتی هاوبەشی نێوان ئەندامانی لەبەریەك دەترازێ.

ئەگەر بەگوێرەی ئەو بۆچوونەی سەرەوە، سەیری تاوانەکانی ئەنفال بکەین بەڕاشکاویی تایبەتمەندیی‌و چۆنیەتی تاوانی جینۆساید لەتاوانەکانی ئەنفال دا دیاری دەکرێن.

ئەنفال زنجیرە هێرشێکی سەربازی بوو لەناوچەکانی کوردستاندا سوپای عیراق لەبەهاری ساڵی 1988 دەستی پێکردو بەهەشت قۆناغ لەپایزی هەمان ساڵدا کۆتایی پێ هێنا.

ئەو زنجیرە هێرشە بە بەرنامەیەکی سەربازی، موخابەراتی، ئابوری‌و یاسایی حکومەتی عیراق ئەنجام درا کە چەکی کیمیاوی‌و فسفۆریشی تێدا بەکارهێنراوە.

پێش دەستپێکردنی هێرشەکان ئامادەکاریی تەواوی بۆ کرابوو، حکومەتی عێراق سەرجەمی ئەو ناوچانەی دیاری کردبوو کە هێرشیان بۆ دەکاتو کەرەسەو پێویستیەکانی ئەنجامدانی هێرشەکانی دابین کردبوو، بەربڵاویو توندوتیژیو رەفتاری سوپاو سەرجەم دەزگاکانی پەیوەندار بەو هێرشانە ئەوە دەردەخەن کە ئەو زنجیرە هێرشانە سیاسەتێکی لەپڕو کاتی نەبووە، بەڵکو سیاسەتێکی پێشینەو ئامانج دوری حکومەتی عیراق بووە، کە ئاسەوارێکی خراپو ترسناکی بەهەموو لایەنەکانی ژیانو مێژووی گەلی کوردەوە جێهێشتووە.

کەواتە، وەکو چۆن تاوانی جینۆساید لەپڕدا ئەنجام نادرێت بە سیاسەتو پلانو ئامانجی جۆربەجۆر بۆ بەدەستهێنانی ئامانجێکی دور ئەنجام دەدرێت. بەهەمان شێوەش هێرشەکانی ئەنفال پێشتر نەخشەیان بۆ کێشرابوو بۆ فەوتاندنی بەشێکی گەلی کوردو وێران کردنی نیشتمانەکەی، بەوێرانکردنی سەرجەم بنەمای ئابوریو کەلتووریو تێکدانو شێواندنی شێوەی ئاسایی ژیانی خەڵکەکەوە بەمەبەستی کۆنترۆڵکردنی یەك بەیەکی خەڵکی کوردستان تاکو لەدۆخی مردنێکی لەسەر خۆدا بهێننەوە ڕابردوی خۆیان لێ بشێوێو ئەوەی دەمێنێتەوە جارێکی دیکە نەگەڕێنەوە ئەو باری ئاساییەو چوارچێوەی ژیانی ڕابوردوی خۆیو لەکەلتوورو دابونەریتی دێرینەی وون بێت [4].

ئەگەر بەراوردێك بکەین لەنێوان تاوانەکانی نازیەکاندا لەدژی جولەکەکان لەدوای جەنگی دووەمەوە لەگەڵ تاوانەکانی ئەنفال کە حکومەتی عێراق دژی کورد ئەنجامیدا لەگەڵێك لایەنەوە لەیەك دەچن.

تاوانەکانی نازیەکان لەدژی جولەکەکان جینۆسایدی سەردەمی خۆی بوو، واتە فەوتاندنێکی سیستیماتیك بوو. بەهەمان شێوەش تاوانەکانی ئەنفالەکان تاوانی جینۆساید بوو. دەبێ لێرەدا ئاگاداری ئەو راستیە بین لەتاوانی جینۆسایدا ئەندازەیەکی دیاریکراو نییە بۆ فەوتاندنی مرۆڤ، بەڵکو مەبەستی فەوتاندن هەبێ ئیتر کەمیو زۆری ژمارەی قوربانیان لەبەرچاو ناگیرێت [5]. بۆیە ئامەژەمان بەم راستیە کرد ئەگەر ژمارەی قوربانیانی جولەکە زیاتریش بوبێت لەژمارەی قوربانیانی ئەنفال ئەوا جۆری جێبەجێکردنی تاوانەکان زۆر لەیەکەوە نزیکن.

لەبارەگای هیتلەرەوە سەرپەرشتی کۆکردنەوەو کوشتنی جولەکەکان دەکرا، لەهەندێ حاڵەتدا گیراوەکانیان سواری پاس دەکردو پەنجەرەکانیان بۆیاخ یا پەردەپۆش دەکرد

تاكو بيان گەيەننە شوێنى دياريكراو بۆ كوشتن يا خنكاندنيان بەگاز، پاشتر نامەيەكيان بۆ كەسوكاريان دەنارد كە بەئەركى خۆيانى دەزانن ئاگاداريان بكەنەوە ئەگەر چى بەداخيشەوە كە دكتۆرەكان هەوڵى زۆريشيان داوە بەلاّم بەنەخۆشى ئەنفلەوەنزا ئەو كەسە مردووە [6].

هەر بۆ نموونە لەدواى هێرشى ئەنفالەكان، كاتێك هاولاّتى (عاسى مستەفا ئەحمەد) نوسراوێك دەنێرێت بۆ سەرۆكىعێراق سەدام حسێن تاكو چارەنوسى خێزانەكەىو منداڵەكانى بزانێت، ديوانى سەرۆكايەتى كۆمارى عێراق لە 29/10/1990دا وەلاّمى دەداتەوە كە خێزانەكەىو منداڵەكانى لەكاتى هێرشەكانى ئەنفالەكاندا ساڵى 1988 وون بوونە [7].

راوول هێلبيرگ دەربارەى مێژووى هۆلۆكوست سێ قۆناغ دەست نيشان دەكات لەفەوتاندنى بەكۆمەڵدا، ئەويش دياريكردن، كۆكۆردنەوەو لەناوبردن [8]، بەهەمان شێوە حكومەتى عێراق، بەماوەيەك پێش دەست پێكردنى هێرشەكانى ئەنفالەكان، ناوچەكانى دێهات نيشينەكانى بەشارۆچكەكانيشەوە دابڕى بوو لەشارەكان، ئەو ناوچەو خەڵكانەى دياريكردبوو تاكو دەستيان بەسەردا بگرێ ئەوسا سەرونگونيان بكات يا چۆنى دەوێ ئاوا رەفتاريان لەگەڵ بكات.

يەكێك لەو ميتۆدانەى كە نازيەكان لەدژى جولەكەكان بەكاريان هێناوە، كۆكردنەوەى گيراوەكان بوو لەئۆردووگاى تايبەتدا، پاشتر كۆمەڵ كۆمەڵ بەشێوازى جياجيا دەفەوتێندران، يەكێك لەو جۆرانە، چاڵيان هەڵدەكەندو پياوو ژنو منداڵيان تێدا گوللە باران دەكرد.[9].

يەكێك لەئەنفالكراوەكان كە لەناو كۆمەڵێك گوللەباران كراودا بووەو بەبريندارى لەناو چاڵێكەوە بەرێكەوتو پەلەقاژە توانيويەتى خۆى دەرباز بكات مناڵێك بووە بەناوى (تەيمور)، لەكاتێكدا كە بەشۆفەڵ خۆڵ كراوە بەسەر گولله باران كراوەكاندا كە ژنو پياوو منداڵ بوونە، تەيمور بەتاريكى توانيوێتى دەربازى بێو خۆى ون بكات [10].

سوپاى عێراق لەهێرشى ئەنفالەكاندا جياوازى نەكردووە لەنێوان خەڵكى مەدەنىو چەكدارەكانى بزوتنەوەى كوردا، وەكو يەك گيراونو كوژراون، كۆلۆنێلێكى ئەوساى سوپاى عێراق بەرێككخراوى ميدڵ ئيستو ۆچى راگەياندووە كە (فەرمانيان بۆ هات هەرچى پێشمەرگەيە بيانكوژن،

تەنانەت ئەوانەشیان کە خۆ بەدەستەوە دەدەن، هەروەها ئەو جوتیارە مەدەنییانەش کە لەناوچەی قەدەغەکراودا بوون هەر بەپێشمەرگە دانرابوون، کەوا بوو تەواوی پیاوانی ناوچە قەدەغە کراوەکان کە تەمەنیان لە(15_ 60) ساڵ بوو دەبوو بەتێکدەر دابنرێنو بکوژرێن، ناوچە قەدەغەکراوەکان لەنەخشە سەربازیەکاندا بەڕەنگی سوور دیاری کرابوونو ڕێگاو بانە گشتیە قیرەکانی لێ بەدەر هەموو شتێکی گرتبووەوە)، ئەم فەرمانە وەك ئەفسەرەکە باسی دەکات، بەنوسراوی رەسمی تائاستی فیرقەکان دابەزیبوو، دوای ئەوەش بەدەمی بەئەفسەرە پلە نزمەکان وترابوو، ئەمەش بەگوێرەی نوسراوی (نوسینگەی باکوور)ی ژمارە (360) (4008)ی حوزەیرانی 1987 کە فەرمانی جێگیریان تێدابوو بۆماوەی دووساڵ بەسەردەمی ئەنفالیشەوە[11].

ئەگەر بەراوردێکی دیکەی ئەنفال بکەین، ئەویش لەگەڵ جینۆسایدی ئەرمەنیەکاندا، بەهەمان شێوە دەبینین یەك ئامانج لەپشت سیاسەتی حکومەتی عێراقو سیاسەتی تورکەکانەوە هەبووە.، ئەویش فەوتاندنو وێرانکردن بەهەر جۆرو ئامرازێك بێت، سەفیری ئەمەریکا لەتورکیا (1913_ 1916) هینری مورگنتاو دەڵێ کە بەهۆی چەوساندنەوەیەکی دڕندانەوە ئەرمەنیەکان لەمردنێکی لەسەرخۆدابوون، لەولایەتەکانی ئەرمینیا رۆژێك نەدەڕۆی بەبێ کوشتنو پەلاماردان[12].

بەڵام لەسیاسەتی حکومەتی عیراقدا جگە لەکوشتارو وێرانکردنی بەردەوام چەکی کیمیاوی بەشێوەیەکی فراوان بەکارهات بەهەزاران مرۆڤ بوونە قوربانیو ئاوو هەواو سروشت ژەهراوی بوون کە ئاسەوارێکی وا خراپی لێکەوتەوە نەك تەنها مرۆڤ بەڵکو فەوتاندنی یان (کوشتنی ژیان) بوو بۆ هەمووگیاندارێك.

لەرۆژگاری کوشتاری ئەرمەنەکاندا لەپێش جەنگی یەکەمەوە وەکو خیانەتکار سەیری ئەرمەنەکان دەکرا، هەمان کات بۆئەوەی تورکەکان ئەرمەنەکان بۆسوودی خۆیان بەکاربێنن حیزبی ئتحادی تورکەکان داوای لەحیزبی تاشناقی ئەرمەنی کردوە کە یەکەم بۆ نیازپاکیو دووەم بەمەبەستی بەکارهێنانی ئەرمەنەکان کە گروپی چەکداری ئەرمەنی پێك بێت یارمەتی تورکەکان بدەن لەشەڕەکانیاندا چ لەدژی روسەکان یا بەکارهێنانیان بەهەر جۆرێکی تربێت، ئەنجامەکەیشی زۆر خراپ دەبێ بۆ ئەرمەنەکان ئەگەر هاوکاری تورکەکان نەکەن[13].

بەهەمان شێوە حکومەتی عێراق سیستمی جاشە کوردەکانی بەکاردەهێنا لەدژی کورد خۆی، بەتایبەتیش لەسەردەمی ئەنفالەکاندا جگە لەوەی پارەیەکی زۆری بۆیان خەرج دەکرد، بەگوێرەی بڕیاری رەسمی حکومەت ژمارە 28/4008 لە20/6/1987دا، ئەو چەکدارە کوردانە بەناوی (الافواج الخفیفە) و (افواج الدفاع الوطنی)یەوە دەستیان کراوە بوو لە تالانیو وێرانکردنو بردنی هەرشتێکدا کە مەبەستیان بووبێ[14].

لێرەدا، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە هێرشەکانی ئەنفالەکان بەم جۆرە ئەنجامدراون:

1_ پێش دەست پێکردنی هێرشەکان رژێمی عێراق ئامادەیی تەواویی هەبووە لەهەموو بوارەکاندا.

2_ ئەو ناوچانەی دیاری کردبوو کە هێرشیان بۆ دەکات.

3_ بەگوێرەی بەڵگەنامەکانی رژێمو بەکردەوەش دێهاتەکانی کوردستان مەبەستی سەرەکی هێرشەکان بوونە، ئەمەش راستەوخۆ خەڵکی مەدەنی دەگرێتەوە.

4_ لەهێرشەکاندا جیاوازی نەکراوە لەگەڵ کەسانی چەکداری بزوتنەوەی کوردو خەڵکی مەدەنیدا بەمنداڵو ئافرەتیشەوە.

5_ مەبەست لەسەرجەمی هێرشەکان، دەست بەسەراگرتنی ناوچەکان، گرتنی خەڵکێکی زۆر، فەوتاندنیان، وێرانکردنی دێهاتەکانو سەرچاوە ئابووریەکانیو تێکدانی شوێنی ژیانی خەڵکی کوردستان، کەشوێنی حەوانەوەی هێزەکانی بزوتنەوەی کورد بووە.

لەبەر ئەم هۆیانە دەتوانین بڵێین کە رەفتاری رژێمی عێراق بەهەموو مانایەکەوە بەسیاسەتی جینۆساید پێناسە دەکرێت.

بەشی دووەم

جۆرەکانی جینۆسایدو تاوانەکانی ئەنفال

لەبەر ئەوەی مەبەستی جینۆساید فەوتاندنی هەموو یا بەشێکی هەرکۆمەڵە مرۆڤێکە، ئەو فەوتاندنە تەنها بەکوشتنی راستەوخۆ ئەنجام نادرێ بەڵکو بەهەر جۆرو شێوەیەك بێت، واتە رەنگە میتۆدی جۆراو جۆر بەکاربێت بۆ ئەنجامدانی سیاسەتی جینۆساید.

لەبەر ئەوەی مەبەستی جینۆساید گەیشتنە بەئەنجامێك کە بوونی هەرکۆمەڵە مرۆڤێك نەهێڵێت بۆیە تێکدانو شێواندنی ژیان، ژینگە، پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان، کەلتورو مێژووە، بۆیە جۆرەکانی جینۆساید بەم شێوەیە دیاریدەکەین:

1)جینۆسایدی فیزیکی (بەدەنی_ جەستەیی): واتە کوشتنی ئەندامانی هەرکۆمەڵە مرۆڤێکی دیاریکراو بەهەر جۆرێك بێت.

2)جینۆسایدی بیولوژی: تەگەرە خستنە بەر پەرەپێدانو تێکدانی رێژەی ئاسایی زیادبوونی مرۆڤ لەناو هەر کۆمەڵە مرۆڤێکدابێ.

3)جینۆسایدی کەلتوری: قەدەغەکردنی زمانو شێواندنو تێکدانی مێژوو، پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکان، رۆشنبیری،کەلتوری نەتـ ەستی یەکگرتوو، ئایینو شارستانیەتی هەر کۆمەڵ ی کی دیاری کراو.

4)جینۆسایدی ئابووری: برسی کردنو قەدەغەکردنو وێرانکردنی سەرچاوە ئابووریەکانی هەر کۆمەڵە مرۆڤێکی دیاری کراو چ بە مەبەستی قڕتێخستن بێت یان بە مەبەستی هەڵکەندنیان بێت لەنیشتمانو زێدی خۆیان[15].

ئەگەر بەگوێرەی ئەو دابەشکردنەی جۆرەکانی جینۆساید چاوێك بەهێرشەکانی ئەنفالدا بگێڕین دەتوانین چۆنیەتی تاوانەکانو ئەنجامەکانی لەبەر رۆشنایی هەریەك لەو جۆرانە بخوێنینەوە:

0جۆری یەکەم: جینۆسایدی فیزیکی (جەستەیی_ بەدەنی):

لەهێرشەکانی ئەنفالەکاندا بەکۆمەڵو تاك کوشتنی مرۆڤ سیاسەتێکی ئاشکراو دڕندانە بوو، بەگوێرەی قسەی ئەوانەی لەدوای ئەنفالکردن ئازاد کراون، مردنی خەڵکەکەو سوکایەتی پێکردنیان رۆژانە بوبوو بەڕووداوی ئاسایی.

لێرەدا بەڵگەنامەیەکی رەسمی رژێم خۆی وەکو نموونەیەکی بچووك دەکەینە شایەت بۆ کوشتاری بەکۆمەڵ: بەڵگە نامەی نهێنی بەڕێوەبەرایەتی ئەمنی سلێمانی ژمارە 25163 لە

1988/10/29دا بۆ بەڕێوەبەری ئەمنی ناوچەی ئۆتۆنۆمی، روونی دەکاتەوە بەگوێرەی قسەکردنێکی تەلەفۆنی، ئەم کارانە ئەنجام دراون:

1-نۆ تاوانبار، بەگوێرەی بڕیاری (نوسینگەی رێکخستنی باکوور) ئیعدام کراون.

2-نۆزدە گوناهبار، لەبەر ئەوەی لەدێهاتە قەدەغەکراوەکاندا بوون، بەگوێرەی بروسکەی (ئاسایشی رێکخستنی باکوور) ژمارە (4008) لە1987/6/20دا ئیعدام کراون.

3-شەش خێزان کە ژمارەیان (18) کەس بوو لەکەس‌و کاری تاوانباران، بەگوێرەی فەرمانی (نوسینگەی رێکخستنی باکوور) ئیعدام کراون.

4- فەرمانی ئیعدام کردنی (47) چل‌وحەوت گوناهبار لە(سەرۆکایەتی دادگای شۆڕشەوە) دەرچووە.

5-دوو هەزارو پێنچ سەدو سی‌و دووکەس‌و (1.869) هەزارو هەشت سەدو شەست‌و نۆ خێزان کە ژمارەیان (9.030) نۆ هەزارو سی کەس بوون، لەکاتی ئەنفالەکاندا دەسگیرکراون‌و رەوانەی ئۆردوگای سەربازی کراون لەپارێزگای تەئمیم.[16]

نموونەیەکی تر، یەکێك لەو کەسانەی کە خۆی ئەنفال کرابوو، جوامێر حەمە سەعید حەمە سالّح لەدایکبووی سالّی 1975 خۆی دەیگێڕێتەوەو دەلّێت:

(من کە ئەنفالەکە منالّ بووم تازە هەلّ دەچووم‌و لەقوتابخانەی سەرەتایی بووم، دوای ئەوەی بردمانیانە چەمچەمالّ خستمانیانە سەیارەی عەسکەرییەوە بۆ (تۆبزاوە)، لەویّ باوکمیان لەئێمە جیا کردەوە، هەموو گەنجەکانیان بە بەرچاومانەوە خستە سەیارەوە بەلاّم جلەکانیان لەبەرداکەندن‌و تەنها کراس‌و شەروالّ یان کراس‌و بیجامەیەکیان لەبەریاندا هێشتەوەو گواستیانیانەوە نەمانزانی بۆ کوێیان ئەبەن، بەلاّم سەیارەکان (10) دەقیقە بۆ چارەکێکیان پیّ دەچوو دەگەڕانەوە ئیتر هەر ئەو جیاکردنەوەیە بوو نەمان بینینەوە تائێستا کەسێك نیە بەسۆراغیان بزانیّ.

شەوێکیان ئێمەیان لەدایکمان جیاکردەوەو ئەوەی کە هەراش بوو بردیان، من هەرچەندە (13) سالاّن بووم بەلاّم بەبالاّ بچووك بووم نەمیان برد، ئێمەیان بردە نوگرە سەلمان، لەهۆلّێکدا دایان ناین، بۆمان هەبوو لەهۆلّەکانیش بێینە دەرەوە، ئێمە منالّ بووین سەرمان ئەکردە هەموو کونێکاو خەبەرمان بۆ پیرەکان ئەبردەوە، ئێمە ئاشکرامان کرد کە مردووەکانمان ئەدەنە (سەگەڕەشەکان)، کۆمەلّیّ سەگی زۆر

گەورەو درِبوون لەدەرەوەی هۆڵەکان بوون، هەریەکێ بمردایە تەرمەکەیان ئەخستە بەردەمی سەگەکان، سەرەتا کەم دەمرد، هەر یەكو دوو سەگەکان هەڵیان ئەدرِیو هەر ئێسکەکەیان ئەهێشتەوە، بەڵام دوایی مردوو ئەوەندە زۆر بوو بوو سەگەکانیش لێی بێزار بوون.

لەژێر هۆڵەکاندا هەموو ژور بوو قفڵیان لێ درابوو، رۆژێ کۆمەڵێك منالی وەك من ویستمان قفلی یەکێ لەوژوورانە بشکێنین کە لەتەنیشت ئاودەستەکانەوە بوو تا ئەویش بکەین بەئاودەست، کە شکاندمان کابرایەکی ریش درێژ بەزنجیر بەسترابۆوە لەبەرامبەریشیدا سەگێکی گەورە بەزنجیر بەسترابۆوە، بەڵام هەردووکیان رۆحیان لەبەر نەما بوو، نەمانزانی چی بوو رامانکردەوە هۆڵکە بۆ ئەوانمان باسکرد، ئیتر تەواو ترساین، لەوە دەچوو هەموو ژوورەکانی تریش شتی وایان لێ بووبێ، دایکمو ئەوان ئەیان ووت بۆ ئەوەیە ئێمە زیاتر بترسێنن، هەر نەمانزانی چی بوو، بەڵام بەگوێرەی قفڵەکان کەلە ژوورەکان درابوون رەنگە ئەوانیش لەتینوانو لەبرسان خەڵکی تریان تیا مردبێ، ئیتر لەوەوە ترساینو نەمان وێرا لەباوەشی دایکمان دوور بکەوینەوە، وردە وردە برسیترمانیان دەکرد، تاوای لێهات زۆر کەس لەبرسان مردن.

من خۆم، خوشکێكو برایەکم لەبرسا مردن، دوای ماوەیەکی زۆر ئێمەیان جیا کردەوە بەڵام کاتێ بوو هەر بەرۆح زیندووبووین وەك قالۆرەمان لێهاتبوو، هاوردمانیانەوە بۆ کەرکوكو دواتر بۆ چەمچەماڵو بەریاندانین، وتیان عافوات دراوە، بەڵام لەپاش چی، زۆربەی زۆری ئەوخەڵکەی لەوێ بوون مردن، تاكو تەرا خەڵکی تیامابوو، بەڵام گەنجەکان ئەوانەی لەتۆبزاوا جیایان کردەوە هیچ هەواڵێکیان نەماوە تائێستا هەر بەئومێدی ئەوەین رۆژێك بێت هەواڵێکمان دەست کەوێت تا ئەگەر بەمردنیش بێت!![17].

ئەم دوو نموونەیەمان لەهەزاران نموونە هەڵبژاردووە کە چ کارەساتێك بەسەر خەڵکی کوردا هاتووەو چۆن فەوتێندراون.

0جۆری دووەم: جینۆسایدی بیولوژی:

لەهێرشەکانی ئەنفالەکاندا سوپای عیراق هەموو توانای سەربازی خۆی بەکارهێناوە، ترسناکترین چەکی کوشەندەی عیراق گازی کیمیاوی بوو، بەئەندازەیەکی زۆر بەکارهات، ئەوچەکە جگە لەوەی راستەوخۆ دەبێتە هۆی کوشتنی مرۆڤو هەموو زیندەوەرێك، ئاوو هەواو سروشت ژەهراوی دەکات، ئاسەواری لەسەر ئەوانەی کە لەژیاندا دەمێننەوە درێژخایەنەو مەترسی زۆر لەسەر ژیانی مرۆڤ دروست دەکات.

کاریگەری لەسەر پیاوو ئافرەتو منالٚ دەمێنیٚ، لەرۆژگاری دوای بەکارهێنانی چەکی کیمیاویەوە لەهەلەبجەو ناوچەکانی تری کوردستان کۆمەلیٚ کورد تووشی گەلیٚك نەخۆشی کاریگەر بوون، ژمارەی نەخۆشی شێرپەنجە لەزیادبووندایە، ژمارەی ئافرەتانی نەزۆك لەزیادبووندایە، ژمارەی زیادبوونی ئەم حالەتانە زۆرە، وەکو: مندالٚ نەبوون بۆ ماوەیەکی درێژ، مندالٚ بوون بەشێوەی نائاساییی لەمندالێك زیاتر، مندالی نەخۆشو سەقەتو کەم ئەندام، لەدایك بوونی مندالٚ بەمردوویی، نەخۆشی پێست، نەخۆشیەکانی دلٚو دەماغو دەروونی، کەواتە هێرشەکانی چەکی کیمیاوی کاریگەری خراپی درێژخایەنی هەیە، تاکو مەترسییەکانی گەیشتۆتە زانایانی دونیاو لەمەلبەندە بەرزەکانی لەدەولەتێکی وەکو ئەمەریکادا لێکۆلینەوەی زانستی لەسەردەکرێت، ئەوەتا دکتۆر کرستن م. گۆسدێن، لەبەردەم لیژنەی فەرعی قەزاییی ئەنجومەنی پیران دەربارەی تەکنەلۆژیاو هەڕەشەی چەکی کیمیاویو بایولۆژی روونی دەکاتەوە کە کاریگەریی درێژخایەنی لەسەر مرۆڤو لەسەر ژینگە هەیەو دەبێتە هۆی نەمانو کەم بوونەوەی ئەندامانی ئەو کۆمەلەی بەر چەکی کیمیاوی کەوتوون.[18]

بەهەمان شێوە د. حسێن شەهرستانی جەخت لەسەر ئەوەدەکات کە بەکارهێنانی چەکی کیمیاوی نەخۆشی سەرەتانو نەزۆکی لای مرۆڤ دروست دەکاتو کاریگەری لەسەر ژینگە زۆر دەمێنێتەوە.[19]

سەرباری کاریگەری چەکی کیمیاوی لەسەر ژیانی کۆمەلی کورد ، فەوتاندنی هەزاران ژنو پیاو، یان هەزاران مندالٚ، یان فەوتاندنی پیاوانو هێشتنەوەی ژنانو بەپێچەوانەوە، دەبنە هۆی کەمبونەوەی رێژەی ئاسایی پێشکەوتنی مرۆڤ.

0جۆری سێیەم: جینۆسایدی کەلتوری:

ژیانی خەلکی دێهات نشین شێوازێکی تایبەتی بەخۆی هەیەو سەرجەم پەیوەندیە کۆمەلاٚیەتیەکان بەرئەنجامی تایبەتمەندیەکانی کۆمەلەکەیە، هەر لەکۆنەوە دێهاتەکانی کوردستان جێگای حوجرەو خوێندنی ئایینی بوونە، هەروەها ئەدیبانی بزووتنەوەی کوردایەتیو زاناو رۆشنبیرانی ناوچەکان، ئەمانە بوونە هۆی دروست بوونی زەخیرەیەکی کەلتوری کە دەست نووسو بەرهەمی نوسەران بەشێکی دیاریان بووە، جگە لەوەش زمانو ئەدەبیاتی فۆلکلۆرو میللی خەلکی، سەر چاوەیەکی دەولەمەندی کەلتوری نەتەوەیین.

جۆری ژیانی دێهات نشین شێوازێکی تایبەتی خۆی هەیە، وەکو شێوەی قسەکردنی ناوچەکان، پەند، نوکتە، گۆرانی، هەڵپەڕکێ، یاری، قسەی قۆڕ، شێوەی جلو بەرگ، شێوەی بیناو دروستکردنی شتومەكو کەرەستەی پێویستو جوانکاری، ژیانی ئابوریش دابو نەریتی تایبەت بەخۆی بەرهەم هێناوە هەروەها حەقایەتو لاوكو حەیرانو بەیتو بالۆرەو بەسەرهاتو بەسەرهاتی مێژوویی، بەوێرانکردنی دێهاتەکانو نەهێشتنی خەڵکەکەی سەرجەم ئەو کەلتورە تێك دەچێو بەرەو فەوتان دەچێت، سەرجەم پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەکانی جاران تێك دەچن، ژیانی ئاسایی خەڵکی وەکو خۆی دروست نابێتەوە، ئەمەش فەوتاندنو شێواندنی بەشێکی دیاری کەلتوری نەتەوەیی خەڵکی کوردستانە.

0جۆری چوارەم: جینۆسایدی ئابووری:

ئاشکرایە ئابووری سەرچاوەی ژیانی مرۆڤە، لەهێرشەکانی ئەنفالەکاندا جگە لە تالانکردنی دێهاتەکان، وێرانکردنی سەرچاوە ئابوریەکانیش مەبەستێکی دیار بوون لای سوپای عیراق ئەمە جگە لەوەی پێش ئەوەی هێرشی ئەنفالەکان دەست پێ بکات، بە بڕیاری رەسمی حکومەتی عیراق هەموو خۆراكو پێداویستی‌یەکی ژیانی رۆژانە قەدەغە کران لەشارەکانەوە رەوانەی دێهاتەکان بکرێت.. برسی کردنی خەڵکی ئاژاوەو نەخۆشی بڵاو دەکاتەوەو شیرازەی ژیانی ئاسایی ناو کۆمەڵ تێك دەدات.

عەلی حەسەن مەجید کەسەرپەرشتی سەرجەم هێرشەکانی ئەنفالەکانی دەکرد، لەکۆبوونەوەیەکی لەگەڵ لێپرسراوانی دەوڵەت لە15/4/1988دا دەڵێ: (لەئێستاوە ئاردو شەکرو نەوتو ئاوو کارەبا لەدێهات نشینەکان دەبڕم)[20]، بەکردەوەش ئەم سیاسەتە پێش دەست پێکردنی هێرشی ئەنفالەکان جێ بەجێ کرا، لەهێرشەکانیشدا کەدێهاتەکان وێران کران، واتە سەرچاوەی ئابووری گرنگی خەڵکی کوردستانیش وێرانکرا، ئەمەش خراپ کاری کردە سەر هاوکێشەی ئابووری نێوان شارو لادێ.

بەدابەشکردنی تاوانەکانی ئەنفالەکاندا بەگوێرەی جۆرەکانی جینۆساید ئەوەمان بۆ دەرکەوت، کە ئەو هێرشانە لەهەموو روویەکەوە بەرنامەڕێژکرابوون بۆ فەوتاندنێکی سەراپاگیری خەڵکی کوردستانو هەوڵدان بۆ ریشەکێش کردنی ژیان بەتەواوی.

ئەنفال‌و پەیماننامەی بەربەندکردنی جینۆساید

بەشی سێیەم

پەیماننامەی بەربەندکردنی جینۆساید سزا خستنە سەر تاوانکارانی لە 1948/12/9 لەلاین ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانەوە بڵاو کراوەیەوە، ئەم پەیماننامەیە ڕێکەوتنێکە لەنێوان دەوڵەتاندا کەدەبێ پێوەی پابەندبن، چونکە بابەتو بنەما یاساییەکانی ئەم پەیماننامەیە بنەمای ئیمپیرەتیڤن‌و پەیماننامەکە دەبێتە سەرچاوە بۆ یاسای نێو دەوڵەتان، بابەتی پەیماننامەکە قەدەغەکردنی تاوانی فەوتاندن‌و تێکدان‌و ئازاردانی مادی‌و مەعنەوی هەر کۆمەڵە مرۆڤێکی دیاری کراوە لەدونیادا ئەم بابەتەش سەرجەم مرۆڤایەتی دەگرێتەوە.

کۆمەڵی مرۆڤ لەبەر ئەوەی لەدان‌و ستاندنی بەردەوامدایە لەگەڵ دەوروبەرو لەگەڵ دونیادا، تاوان لەدژی هەر کۆمەڵە مرۆڤێك واتە تاوان لەدژی مرۆڤایەتی.

ئەم پەیماننامەیە لەپێشەکی‌و نۆزدە بەندو پاشەکی پێکهاتووە، بایەخێکی دیاری هەیە لەیاسای نێو دەوڵەتاندا.[21] بەندی یەکەمی ئەوە دیاریدەکات کە بەشدارانی پەیماننامەکە جەخت لەسەر ئەوە دەکەن ئەوکارانەی دبنە هۆی فەوتاندنی مرۆڤ لەکاتی شەڕو ئاشتی‌دا، بەگوێرەی یاسای نێو دەوڵەتان تاوا... ارن پەیمان دەدەن کەدەست بەکاربن بۆ بەربەندکردنی‌و سزا حستنە سەر تاوانکارنی.

بەگوێرەی بەندی یەکەمی جینۆساید هەر بەئامرازی شەڕو لەکاتی جەنگدا ئەنجام نادرێ، بەڵکو لەکاتێکیشدا کەشەڕ لەئارادا نەبێ، کەواتە، میتۆدی ئەنجامدانی تاوانەکە هەمە لایەنەیەو هەرکوشتنی راستەوخۆ ناگرێتەوە.

بۆ ئەنجامدانی هێرشەکانی ئەنفالەکان پێشترو بەماوەیەکی دورو درێژ ئامادەکاری دەکرا، قەدەغەکردنی هاتوچۆی نێوان

شارو دێهاتەکان، کێشانەوەی قوتابخانەو نەخۆشخانەکانی دێهاتەکان، بڕینی کارەبای دێهاتەکان، قەدەغەکردنی خواردەمەنیو کەرەسەی کشتوکاڵی لەشارەکانەوە بۆ دێهاتەکان، ئەمە سەرباری ئەوەی کەسیاسەتی حکومەتی عیراق بەرانبەر خەڵکی کوردستان چ لەپێشو چ لەدوای ئەنفالەکان گۆڕانی بەسەردا نەهاتووە، بەڵکو گرتن، ئیعدام، تۆقاندن، راگواستنو تەعریب کردن بەردەوامە.

بەندی دووەمی پەیماننامەکە دەڵێ:

(مەبەست لەجینۆساید هەر کارێکە لەم کارانە بەمەبەستی فەوتاندنی تەواوی یا بەشێکی هەر کۆمەڵە مرۆڤێك کە ئەم دۆخەیان لەبەرچاو بگیرێ، نیشتمانی یان ئێتنۆگرافی یا رەگەز یا ئاین.

بەگوێرەی بەندی دووەمی پەیماننامەکە بۆمان دەردەکەوێت پێویستە مەبەستی فەوتاندنی سەرجەم یا بەشێکی کۆمەڵە مرۆڤێکی دیاریکراو هەبێ بۆ ئەوەی جینۆساید دیاری بکرێ، جۆری ئەو کارانە بەپێی هەمان بەندی دووەم بەجینۆساید دیاری دەکرێن ئەمانەن:

1-کوشتنی ئەندامانی ئەو کۆمەڵە.

2-زیان گەیاندن بەلەشو شێواندنی بیری ئەندامانی ئەو کۆمەڵە.

3-بەئەنقەست دانانی ئەو کۆمەڵە لەژێر بارودۆخێکی سەختدا کەببێتە هۆی فەوتاندنی هەموو یا بەشێکی.

4-تەگەرە خستنە بەرمنداڵ بوون لەنێو ئەو کۆمەڵەدا.

5-بەزۆر راگواستنی منداڵ لەو کۆمەڵەوە بۆکۆمەڵێکی تر.

ئەگەر بەوردی سەیری ئەم کارانە بکەینو تاوانەکانی ئەنفالەکان بخوێنینەوە، جۆری فەوتاندنەکە دوو لایەنی هەیە:

أ)لایەنی مادی: واتە، کوشتنو پەلاماردانو ئازاردانو نەزۆك کردن.

ب)لایەنی مەعنەوی: واتە، دروست کردنی بارودۆخێکی سەخت بەمەبەستی شێواندنو فەوتاندنو پێکهێنانی ئازاری دەروونیو سەرلێشێواندن، بەزۆر راگواستنی منداڵ لەکۆمەڵێکەوە بۆ کۆمەڵێکی دیکە دابو نەریتو زمانو کەلتوریان جیاوازە.[22]

لەهێرشەکانی ئەنفالەکاندا، کوشتن بەشێوازی جۆربەجۆرو بەتاکو بەکۆمەڵ ئەنجام دراوە (وەکو پێشتر باسمان کرد) لەپێش ئەنفالەکانو لەسەردەمی ئەنفالەکانیشدا خەڵکێکی زۆر لەدێهاتەکانی خۆیان بەزۆرو بەهۆی سوپاوە رادەگوێزران بۆ ئۆردوگای زۆرە ملێ (مجمعات قسریە)، لەو ئۆردوگایانەدا ژیانێکی سەختو ئاڵۆزیان بۆ دروست ببوو کەکاری خراپی

کردبووە سەر بیرو هۆش‌و دەمارو مێشك تێکدانی پەیوەندیە کۆمەڵایەتی‌و ئابووری‌و خێزانیەکانی جاران، هەر لەهێرشی ئەنفالەکاندا منداڵان لەدایکان جیاکراونەتەوەو کەس نازانێ چیان بەسەر هاتووە، ئەوەتا دایکێك کەناوی (نەبات فایق رەحمانە) لەدایك بووی 1961_ ناوچەی جەباری، دەربارەی ژیانی زیندانی تۆبزاوە دەڵێت: (مناڵ گشتی لەترسا رەنگی مۆر هەڵگەڕابوو، من خۆم دوو مناڵم پێ بوو(شارۆ و دیار) باوکیشیان تائەوێ پێکەوەبووین، هەرچەندە بەهاریش بوو بەڵام دونیا هەندێ گەرمی کردبوو، ئەو هۆڵانەیش ئەوەندەیان تێ تەپاندبوو ئەتوت جەهەننەمە، هەر خەریك بوو رۆحمان دەرچێ لەگەرما، کەچی لەهەندێ هۆڵی تریشەوە بەسۆندە ئاویان کردبووە ژێریان تا سەرمایان بێت، هۆڵکەی ئێمەش دەرگاو پەنجەرەیان داخستبوو، هەر کونێ نەبوو بۆ هەناسە دانیش، خەریك بوو گشتمان بتاسێین بەو وەزعەمانەوە بەو ترس‌و دڵە ڕاوکێ‌و تینوێتی‌و برسێتی‌یەشمانەوە شەو هاتن لەهۆڵەکەماندا هەرچی مناڵ هەبوو بردیان.. نازانم چۆن باسی بکەم، کە ئەو زاڵمانە هاتنە ژوورەوەو پەلاماری مناڵیان دا، هەرچی مناڵ هەبوو وا خۆی ئەنوسان پێمانەوە ئەت وت ئەیەوێ بچێتە ناو زگمانەوە، یەکە یەکە هەرچی مناڵ هەبوو لێمانیان ساند، مناڵ وا هەبوو 20 رۆژ بوو لەدایك بووبوو، پەلیان گرت‌و بەدەم دەستیانەوە شۆڕ ئەبۆوە ئەت‌ووت پەڕەسێلکەن، بردیانیان. زیق‌و زاری مناڵ گاوری موسڵمان ئەکرد.[23]

دیارە، بۆ ئەنجامدانی تاوان جگە لەکوشتنی راستەوخۆ، دروست کردنی هەل‌و مەرجی سەخت‌و لەحاڵەتێکی لەسەرخۆدا، برسی کردن‌و دابین نەکردنی پێویستی‌یەکانی ژیان، ئەمانە وەکو کرداری تاوان دەژمێردرێن، چونکە تاوان بریتییە لەکردن (القیام بالفعل) وەکو کوشتن، یان نەکردن (الامتناع عن الفعل) وەکو قەدەغەکردنی خواردەمەنی‌و پێویستی‌یەکانی ژیان.

بەندی سێیەمی پەیماننامەکە نەك تەنها کوشتنی راستەوخۆ بەڵکو سزا دەخاتە سەر ئەم کارانە:

1-جینۆساید.
2-پیلان گێڕان بەمەبەستی جینۆساید.
3- هاندانی راستەوخۆو ئاشکرا بەمەبەستی جینۆساید.
4-هەوڵدان بۆ ئەنجامدانی جینۆساید.
5-بەشداری کردن لەجینۆساید.

لەهێرشی ئەنفالەکاندا، دەبینین ئەم شێوازانە رەفتار کراون، کوشتنی راستەوخۆ بەتاك‌و بەکۆمەڵ، بە بڕیاری رەسمی، سوپاو چەکدارەکانی سەر بە رژێم لەدەزگاکانی راگەیاندنی رژێمەوە بە حەماس‌و پیاهەڵدانێکی زۆرەوە هانیان

دەدان کە هێرشەکانی ئەنفالەکان ئەرکێکی نیشتمانییەوە لەپێناو بەرژەوەندی وولاتدایە.

لەم شیکردنەوەیەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە بەندەکانی پەیماننامەی 1948، بەچ جۆرێك پێناسەو تایبەتمەندی جینۆساید دیاری دەکەن، جۆری تاوانەکانی ئەنفالیش بە تەواوی دەخرێنە بەر ئەو دیاریکردنو پێناسەکردنە. کەواتە، دەڵێین کە هێرشەکانی ئەنفال پیادەکردنی سیاسەتی جینۆسایدە.

ئەنجام

لەم لێکۆڵینەوەیەدا، بەسێ بەش تاوانەکانی ئەنفالمان لەچوارچێوەی تاوانی جینۆسایددا شیکردۆتەوە،گەیشتووینەتە ئەو ئەنجامەی کە ئەنفال بەگوێرەی چەمكو مانای جینۆساید تاوانێکی دڕندانەو نێو نەتەوەیی‌یە، چونکە تاوان بووە لەدژی کۆمەڵە مرۆڤێکی دیاری کراو کە (کوردن). هەر کەسێك کە بەر شالاوی هێرشەکانی ئەنفال کەوتووە رێکەوت نەبووە، بەڵکو لەبەر ئەوە بووە کە کوردە، چونکە بەهیچ جۆرێك جیاوازی نەکراوە لەنێوان کەسانی چەکداری بزووتنەوەی کوردو خەڵکی مەدەنی کە لەمناڵەوە دەیان گرێتەوە تاکو پیرو پەك کەوتە، چ نێر یا مێ.

لەباسکردنی جۆرەکانی جینۆسایددا، دەبینین خەڵکی کوردستان لەهێرشەکانی ئەنفالدا، بەر هەریەك لەو جۆرانە کەوتوون. کوشتنی راستەوخۆ، فەوتاندنی جەستەیی، فەوتاندنی بیۆلۆژی، فەوتاندنو شێواندنی کەلتوری نەتەوەیی‌و گەمارۆی ئابووری‌و برسی کردنو وێرانکردنی سەرچاوە ئابووری‌یەکانو تێك شکاندنی ئاستی ئابووری نێوان شارەکانو دێهاتەکان.

لەدوابەشی لێکۆڵینەوەکەماندا بۆمان دەرکەوت کە تایبەتمەندی تاوانی ئەنفالەکان بەگوێرەی پەیماننامەی ساڵی 1948 دەربارەی بەربەندکردنی جینۆسایدو سزا خستنە سەر تاوانکارانی لەیاسای نێودەوڵەتاندا وەکو تاوانی نێونەتەوەیی دیاری دەکرێ. جینۆسایدیش لەبەرئەوەی مەترسی‌یە لەسەر سەرجەم مرۆڤایەتی، پێویستە بکرێتە زەمینەی یاسایی چارەسەرکردنی کێشەی کوردو قەرەبووکردنەوەی زیانەکانی گەلی کورد، لەبەرئەو کارەساتو زیانە مرۆیی‌و ئابووری‌و مەعنەوی‌یەی کە لێی‌کەوتووە.

کەواتە، هێرشەکانی ئەنفال تاوانی جینۆسایدەو پێشترو بە بەرنامەو پلانی جۆر بەجۆرەوە حکومەتی عێراق بەرەسمی ئەنجامی داوە.

سەرچاوەو پەراوێز

1- لێرەدا بۆ ئەوەی هەندێ لایەنی باسەکەمان دووبارە بوونەوە نەبێت، بۆ زیاتر زانیاری لەبارەی مانای جینۆسایدەوە بڕوانەکتێبێکی سەربەخۆمان بەناوی: جینۆسایدی گەلی کورد لەبەر ڕۆشنایی یاسایی تازەی نێو دەوڵەتاندا.

2- الدكتور عبدالوهاب حومد: الاجرام الدولي، الطبعة الاولى، مطبوعات جامعة الكويت، 1987 ص238. هەروەها: د. ئەمیری حەسەن پوور. بەرەو تێگەیشتن و بەربەرەکانی کردنی ئەنفال/ گۆڤاری ئەنفال، ژمارە (1)، سلێمانی 2000 ل10.

3- الدكتور عبدالوهاب حومد: الاجرام الدولي، ص239.

4- لەباسکردنی ئەنفالدا بۆ ئەوەی کارەکانی پێشتر دووبارە نەکەمەوە مەبەستە سەرەکی‌یەکانم دیاری کردووە. بۆ زانیاری فراوان دەربارەی تاوانەکانی ئەنفال بڕوانە کتێبێکی تایبەتمان بەناوی: جینۆسایدی گەلی کورد لەبەر ڕۆشنایی یاسای تازەی نێودەوڵەتاندا، هەروەها: بڕوانە، جینۆساید لەعێراقداو پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد، ئامادەکردنی میدڵ ئیست ووچ. وەرگێڕانی لەئینگلیزی‌یەوە: سیامەندی موفتی زادە، بلاوکراوەکانی خاك، سلێمانی 1999. هەروەها بڕوانە: یوسف دزەیی، ئەنفال_ کارەسات، ئەنجام و رەهەندەکانی، هەولێر 2001.

5- د. مارف عومەر گوڵ: جینۆسایدی گەلی کورد لەبەر ڕۆشنایی یاسای تازەی نێودەوڵەتاندا، ئەمستردام، 1997 ل14.

6- ستيفان برو شفيلد و پول أ. ليڤين: كتاب الابادة في أوروبا في الأعوام 1933_ 1945، ستۆكهۆڵم، 1998 ص46.

7- زياد عبدالرحمن: محرقة الموت، الطبعة الاولى، أربيل 1995 ص38.

8- بڕوانە: خالید سالح، ئەنفال_ جینۆسایدکردنی کورد لەعێراق، وەرگێڕانی: کاوە جەمال/ گۆڤاری رەهەند، ژمارە (7) ستۆکهۆڵم 1999 ل93_ 99.

9- هەمان سەرچاوەی ژمارەی (6)، ل50.

10-چاوپێکەوتنی تەیمور: کەنعان مەکیە، وەرگێڕانی فایەق رەحیم/ گۆڤاری ئەنفال، ژمارە (1) سلێمانی 2000 ل117-131.

11-میدڵ ئیست وۆچ: جینۆساید لەعیراقداو پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد. وەرگێڕانی لەئینگلیزیەوە: سیامەندی موفتی زادە، سلێمانی 1999 ل470.

12-قتل أمة: مذكرات هنرى مورغنطاو، السفير الامريكي في تركيا (1913_ 1916) عن المذابح الارمنيه في تركيا، ترجمه الكسندر كشيشيان، حلب 1990 ص33.

13-الدكتور نعيم اليافي: مجازر الارمن، الطبعة الاولى. اللاذفية، 1992 ص41.

14-بەڵگەنامەی UN ئەنجومەنی ئابووریو کۆمەڵایەتی، ژمارە E/CN4/1993/4، ل80 (دەقی روسی). بۆ زیاتر زانیاری دەربارەی بڕیاری حکومەتی عیراق بڕوانە:

مارف عومەر گوڵ، ئەنفال قۆناغێکە لەپراکتیك کردنی جینۆساید/ گۆڤاری ڕەهەند، ژمارە (7)، ستۆکهۆڵم 1999 ل56.

15-لەبارەی جۆرەکانی جینۆسایدەوە بڕوانە: جینۆسایدی گەلی کورد لەبەر ڕۆشنایی تازەی نێودەوڵەتاندا. لەبڵاوکراوەکانی یانەی کوردی میدیا_ ئەمستردام 1997 ل9_17 یان: چەمکی جینۆساید وەکو تاوانێکی دڕندانە لەدژی مرۆڤایەتی/ گۆڤاری یاسا پارێزی، ژمارە (1)، هەولێر 1996 لا19 هەروەها بڕوانە:

-گوبین: ڤ. ف: جیاوازی رەگەز_ ناوەڕۆکی کۆنەپەرستانەو دژەکاری یاسای نێودەوڵەتان، مۆسکۆ 1979 لا50_51 (بەزمانی روسی)

-ئەندریۆخین: م. ن: جینۆساید دڕندانەترین تاوان لەدژی مرۆڤایەتی، مۆسکۆ، 1961 لا8 (بەزمانی روسی).

-ئەندریۆخین: جینۆساید لەسیاسەتی وڵاتە ئیمپریالییەکاندا، مۆسکۆ 1967 لا5_6 (بەزمانی روسی).

-الدكتور عبدالوهاب حومد: الاجرام الدولى، الطبعة الاولى، مطبوعات جامعة الكويت 1978 ص239_242.

لێرەدا پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەم کە بەرێز مافناس (عباس همزە خدر)، لەبابەتێکیدا زانیارییەکی زۆر لەجۆری دابەش کردنی جینۆسایدو تایبەتمەندییەکانیدا، لەلێکۆڵینەوەیەکی ئێمە وەرگرتووە کە پێشتر لەژمارەی (1)ی ساڵی 1996 لا19/ گۆڤاری یاسا پارێزیدا بڵاوکراوەتەوە. بەبێ ئەوەی ناو براو بەشێوەیەکی زانستی ئاماژەی بۆ سەرچاوەکەی کردبێ. بۆ راستی قسەکان بڕوانە: (عباس همزە خدر): جینۆساید_ کارەساتی کوردو تاوانی نێودەوڵەتی/ گۆڤاری (یاسا پارێزی)، ژمارە (4)/ 1999 لا230_234.

16-بەڵگە نامەی (UN)، ئەنجومەنی ئابووریو کۆمەڵایەتی. ژمارە (E/CN.4/1992/31.P.72) هەروەها بەڵگەنامەی (UN) ئەنجومەنی ئاسایش، ژمارە S/23685/Add.1,9March 1992.P.75 (دەقی روسی).

17-عارف قوربانی: شایەتحاڵەکانی ئەنفال، بەرگی یەکەم، سلێمانی 2002، لا178_179.

18-شەهادەی دکتۆر کرستن م. گۆسدین، وەرگێڕانی: کەمال حەسەن محەمەد/ گۆڤاری ئەنفال، ژمارە (1) سلێمانی 2000 لاپەڕە57_67.

19- حوار مع النووى العراقى حسين الشهرستانى. مجلە الانفال (القسم العربى). العدد (1)، السليمانيه 2000 ص192_195.

20-التسجلات الصوتية لاحاديث علي حسن المجيد: أعداد_ دلاوەر عثمان/ مجلة الانفال (القسم العربي)، العدد (1)، السيمانية2000 ص168.

21-دەقی پەیماننامەی بەربەندكردنی تاوانی جینۆساید سزا خستنە سەر تاوانكارانی، ساڵی 1948.

22-الدكتور محمد سليم محمد غزوي: جريمة ابادة الجنس البشري، طبعة ثانية، الاسكندرية 1982 ص16.

23-عارف قوربانی: شایەتحاڵەكانی ئەنفال، بەرگی یەكەم، سلێمانی 2002 ل195.

بڵاوكراوەكانی مەكتەبی بیرو هوشیاری

زنجیرەی كتێبی بیر

1-سەیدقوتبو تیۆریی تەكفیركردنی كۆمەڵو دەوڵەت.
2-سەرەتایەك بۆ تێگەیشتن لەچەمكی هاووڵاتیبون.
3-چەمكی بیرۆكەی دەوڵەت لەجوگرافیای سیاسیدا.
4-ناسیۆنالیزمو كەمینەكان لەسیاسەتی نێودەوڵەتان دا.
5-بەراورد لەنێوان رژێمە فدرالەكاندا.
6-لەپێناوی دیموكراتیزەكردنی حوكم لەعیراق دا.
7-فیدرالیزمو ئۆتۆنۆمی (لێكۆڵینەوەیەكی بەراوردكار).
8-شۆڕشی ئۆكتۆبەرو چارەنوسی چەند گەلێكی خۆرهەڵات.
9-پشتیوانانی ئیسلام لەكوردستاندا لقێكو پێگەیەك بۆ رێكخراوی قاعیدە.

زنجیرەی لێكۆڵینەوە

1-سروشتیی یاسایی بڕیاری 688و چۆنێتیی كاركردنی.
2-رێكخستن یەكێكە لەبنەماكانی چالاكیی حزبی.

السلسلة العربية

كركوك المدينة الضاحكة بالنار والنور.

پولێن کردنی تاوانەکانی ئەنفال

بە پێی جۆرەکانی جینۆساید

دکتۆر مارف عومەر گوڵ

کۆلێجی یاسا/ زانکۆی سلێمانی

بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری

سلێمانی 2002

دکتۆر مارف عومەر گوڵ

پۆلێن کردنی تاوانەکانی ئەنفال بەپێی جۆرەکانی جینۆساید

سلێمانی 2002

زنجیرەی کتێبی بیر: (13**)**

ژمارەی سپاردن: (485**)ی ساڵی** 2002

بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری (ی.ن.ک)